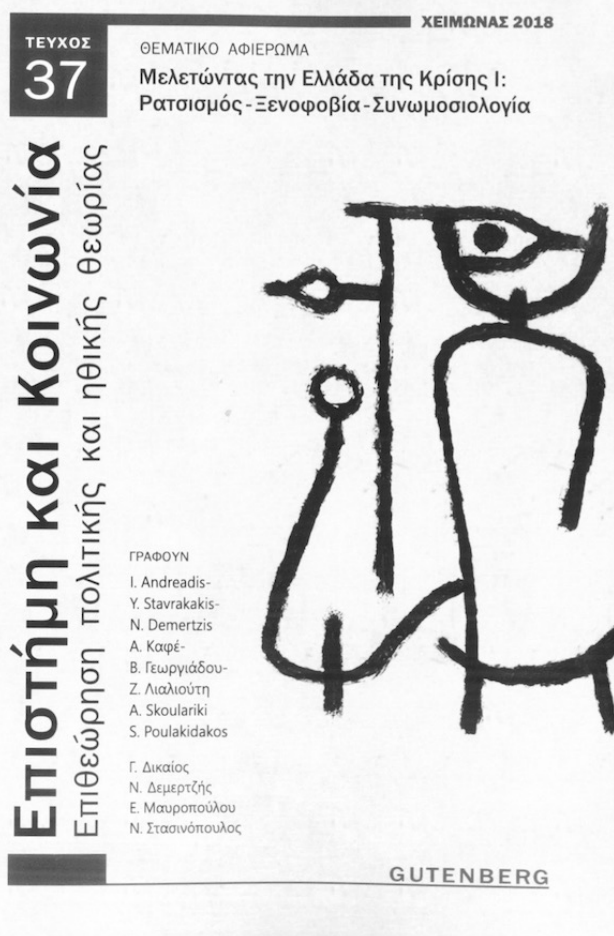

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 37 (2018)

Μελετώντας την Ελλάδα της Κρίσης Ι: Ρατσισμός - Ξενοφοβία - Συνωμοσιολογία

Για την Κοινωνία Πολιτών

Νικόλαος Δεμερτζής

doi: [10.12681/sas.15875](https://doi.org/10.12681/sas.15875)

Copyright © 2018, Nicolas Demertzis

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δεμερτζής Ν. (2018). Για την Κοινωνία Πολιτών. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 37, 171–183. <https://doi.org/10.12681/sas.15875>

Νίκος Δεμερτζής*

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ

Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης 2015, σελ. 384.

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, *Η ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*. Αθήνα: εκδ. Ποταμός 2017, σελ. 148.

Όλες οι κεντρικές έννοιες των κοινωνικο-πολιτικών επιστημών είναι επίμαχες και γι' αυτό ουσιωδώς αμφισβητούμενες και αμφισβητήσιμες. Ό,τι συμβαίνει φερ' ειπείν με το 'κράτος', τη 'δημοκρατία', την 'τάξη', την 'εξουσία', την 'ιδεολογία', την 'επικοινωνία', την 'κουλτούρα', το ίδιο παρατηρείται και με την 'κοινωνία πολιτών'. Από τις διαφορετικές ωστόσο εννοιολογήσεις —εξαιρουμένων εκείνων που την απορρίπτουν συλλήβδην—, το βέβαιο είναι ότι υπάρχει συναίνεση ως προς το ότι: α) πρόκειται για μια έννοια της νεωτερικότητας, β) προϋποθέτει εξατομικευμένα ή/και εξατομικεύσιμα υποκείμενα και γ) στηρίζεται στη διάκριση δημοσίου και ιδιωτικού. Πέραν αυτού οι θεωρητικές κατασκευές και οι πολιτικές χρήσεις του όρου ποικίλλουν. Όπως σωστά υποστηρίζεται από αρκετούς εκ των συγγραφέων

---

* Καθηγητής στο ΕΚΠΑ & Πρόεδρος του ΕΚΚΕ.

του βιβλίου *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, τις τελευταίες δεκαετίες η ‘κοινωνία πολιτών’ συνιστά όρο του φιλελεύθερου πολιτικού λεξιλογίου και ειδικά στην Ελλάδα του λόγου περί ‘εκσυγχρονισμού’ και μεταρρυθμίσεων. Παρά το γεγονός όμως ότι είναι ακριβώς στα εν λόγω πολιτικο-πολιτισμικά συμφραζόμενα που η ‘κοινωνία πολιτών’ καταλαμβάνει σημαντικό μέρος στον πολιτικό και επιστημονικό διάλογο, ούτε ήταν πάντα έτσι, αλλά ούτε και είναι μοιραίο να παραμείνει καθηλωμένη εντός και μόνον αυτών. Είναι αλήθεια ότι η κοινωνία πολιτών αποτελεί υποσύνολο της ‘δημόσιας κοινωνικότητας’, όπως υποστηρίζεται στον παραπάνω συλλογικό τόμο, δεν είναι αλήθεια όμως ότι είναι οριοθετημένη μιας και δια παντός και ότι εξ ορισμού αδυνατεί να συλλάβει τις διαδικασίες παραγωγής πολιτικού νοήματος στη μικρο-κλίμακα.

Θεωρώ ότι η κοινωνία πολιτών είναι μια έννοια σχεσιακή και ιστορικά αναδυόμενη: το πώς κάθε φορά κατανοείται και προπαντός πώς εκδηλώνεται στη δημόσια ζωή εξαρτάται από την εκάστοτε πολιτική κουλτούρα και τη σωρευτική ιστορική επενέργεια προηγούμενων εξαρτημένων διαδρομών [path dependencies]: το αν αίφνης η εκκλησία, τα συνδικάτα, τα κόμματα, τα φιλανθρωπικά σωματεία περιλαμβάνονται στη δικαιοδοσία της εξαρτάται τόσο από τη θεωρητική κατασκευή του αντικειμένου ‘κοινωνία πολιτών’, όσο και από τη διάταξη των κοινωνικών εταίρων στην πολιτική σκηνή, καθώς και από το είδος του πολιτεύματος και του καθεστώτος. Η κοινωνία πολιτών είναι μια έννοια της πολιτικής επιστήμης και της πολιτικής κοινωνιολογίας, ενώ εκείνη της ‘δημόσιας κοινωνικότητας’ είναι μια εννοιολογική κατηγορία της κοινωνικής ιστορίας και της πολιτικής ανθρωπολογίας. Από την άποψη αυτή τα δύο υπό σχολιασμό βιβλία αλληλο-συμπληρώνονται.

Είμαι από αυτούς που κατ’ αρχήν αποδέχονται την ‘κοινωνία πολιτών’¹ ως θεωρητικό εργαλείο κατανόησης του Πολιτι-

---

1. Όχι ‘κοινωνία των πολιτών’ όπως συχνά-πυκνά λέγεται και γράφεται. Η κοινωνία πολιτών είναι μια αφαιρετική έννοια που αναφέρεται στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του πολιτικού στοιχείου. Η κοινωνία των πολι-

κού στη νεωτερική και μετανεωτερική εκδοχή του τόσο σε ‘κανονικές’ περιόδους όσο και σε περιόδους κρίσης (άλλη μια επίμαχη έννοια!). Λαμβάνοντας υπ’ όψιν και την περίπτωση της Ελλάδας, όπως κάνει εν προκειμένω ο Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος αλλά και έτεροι μελετητές, όπως π.χ. οι Αφουξενίδης, Καβουλάκος, Μουζέλης, Μποτετζάγιας Γιαννής κ.ά., θαρρώ πως ανακύπτουν μερικά επιστημονικά και κοινωνιολογικά ερωτήματα, η απάντηση στα οποία οδηγεί προφανώς σε διαφορετικές —και κατ’ ευχρήν— ενεπίγνωστες κατευθύνσεις.

α. Τα επιστημολογικά ερωτήματα πρώτα: εφόσον από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ο όρος ‘κοινωνία πολιτών’ επιπολάζει, είναι δόκιμο να δοθεί ένας λεξιλογικός/καταδηλωτικός ορισμός; Αν ναι, θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από σαφήνεια και ευκρίνεια: να καθίσταται δηλαδή αφ’ ενός εύκολα νοητή και να περιέχει αφ’ ετέρου όλα τα απαραίτητα συστατικά στοιχεία, ώστε να ξεχωρίζει από άλλες συγγενικές έννοιες (π.χ. ‘κοινωνία των πολιτών’, ‘δημόσια κοινωνικότητα’, ‘κοινωνία’, ‘λαός’). Αν έτσι είναι, θα πρέπει κάποιος να αποφύγει τη σύγχυση ανάμεσα στον τυπικό και τον κοινό ορισμό της έννοιας: οι τυπικοί ορισμοί περιέχουν τα πλέον σημαίνοντα στοιχεία μιας έννοιας, ενώ οι κοινόι [common] ορισμοί τις πλέον διαδεδομένες εμπειρικές περιπτώσεις δια των οποίων αυτή αποτυπώνεται. Εφόσον όμως, όπως και ο Σωτηρόπουλος (σελ. 28), δεχόμαστε αξιωματικά ότι η κοινωνία πολιτών είναι μια σχεσιακή έννοια, μήπως δεν αρκεί ένας απλά καταδηλωτικός, άρα νοηματικά ασταθής ορισμός, αλλά απαιτείται απεναντίας ένας κατά Sartori (1984) εντατικός [intentional] θεωρητικός ορισμός, κατά τον οποίο το νόημα που αποδίδεται στον όρο προκύπτει από τις ιδιότητες/ποιότητες του οριζόμενου αντικειμένου; Αν έτσι είναι, τότε θα πρέπει κανείς να αναλάβει την ευθύνη της έμμεσης υπαγόρευσης μιας ερμηνείας του φαινόμενου μέσω της οποίας μειώνεται η ασάφεια και η αμφισημία και αναδεικνύονται —ρητώς ή υπαινικτικώς— τα κανονιστικά θεμέλια του επιλεγόμενου ορισμού.

τών περιγράφει το σύνολο/άθροισμα των εξατομικευμένων πολιτών-εκλογέων, φορέων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.

Διότι όντως πίσω από κάθε συζήτηση περί κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα —και όχι μόνο— κρύβεται μια κανονιστική αντίληψη για την ιδιότητα του πολίτη και το στίγμα της ελληνικής κοινωνίας στον χάρτη της νεωτερίκευσης και όχι απλώς του ‘εκσυγχρονισμού’ (ως ‘νεωτερίκευση’ ορίζεται εδώ το σύνολο των αξιακών, θεσμικών και οικονομικών αλλαγών που χαρακτηρίζουν τον ιδεότυπο της νεωτερικής κοινωνίας, εν αντιθέσει προς την κρούστα των τεχνολογικών συγχρονισμών με τα δυτικά οργανωτικά πρότυπα).

Έρχομαι τώρα στα κοινωνιολογικά ερωτήματα: λαμβάνοντας υπ’ όψιν τον ιδιαίτερο δρόμο της προς τη νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται η Ελλάδα από ισχυρή ή αδύναμη/ατροφική κοινωνία πολιτών; Έχει καν νόημα η χρήση της έννοιας αυτής ή μήπως η ελληνική περίπτωση υπαγορεύει άλλου τύπου εννοιολογήσεις, όπως π.χ. η ταξική ανάλυση; Αν πάλι όντως έχει νόημα, βάσει ποιων μεθοδολογικών επιλογών θα τη μελετήσουμε; Με χαρακτηριστική ενάργεια και λιτότητα —η οποία σπέρνει κάποτε υποψίες ελλειπτικότητας—² ο Σωτηρόπουλος τοποθετείται στα ερωτήματα αυτά ως ακολούθως: συντασσόμενος με τους Βούλγαρη (2006) και Ιορδάνογλου (2013) θεωρεί πως η κοινωνία πολιτών ‘δεν είναι μια κανονιστική έννοια’ (σελ. 30) καθώς οι συμμετέχοντες σε αυτή δεν επιδιώκουν εξ ορισμού κάποιο ‘κοινό καλό’. Την ορίζει δε (σελ. 25) ως ‘το σύνολο των συσσωματώσεων (οργανώσεων, κινημάτων και δικτύων), που μπορεί να έχουν τυπικά, δηλαδή νομικά, αναγνωρισμένη ή άτυπη (ανεπίσημη) μορφή, εντάσσονται στον χώρο ανάμεσα στο κράτος και την αγορά και α) είτε εγείρουν ή εν δυνάμει θα μπορούσαν να εγείρουν κάποια αξίωση έναντι του κράτους να πράξει κάτι (π.χ. να θεσπίσει ένα δικαίωμα) ή να παραλείψει κάτι (π.χ. να απέχει από διακριτική μεταχείριση υπέρ κάποιων) β) είτε

2. Θα περίμενε κανείς περισσότερη ανάλυση και σίγουρα περισσότερες βιβλιογραφικές αναφορές στους θρησκευτικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ύπαρξη και λειτουργία της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα (σελ. 61-63) ή στα συμβούλια μεταναστών (σελ. 65) ή ακόμα και σε ζητήματα που άπτονται των νέων μορφών αυτο-οργανωμένης συλλογικότητας, που εμφανίστηκαν τα τελευταία χρόνια με την κρίση.

δραστηριοποιούνται όχι για τον προσπορισμό κέρδους, αλλά για την παροχή υπηρεσιών, συχνά συμπληρωματικά προς τις δημόσιες υπηρεσίες ή σε υποκατάστασή τους (π.χ. τα δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης)'.

Τοιουτοτρόπως διαφοροποιείται μεταξύ άλλων από τον κανονιστικό ορισμό του Ernest Gellner (1996: 48) —συγγραφέας που δεν συμπεριλαμβάνεται στη βιβλιογραφική λίστα των σχολιασμένων βιβλίων—, κατά τον οποίο η 'κοινωνία πολιτών είναι ένα σύνολο ποικίλων κυβερνητικών θεσμών αρκετά ισχυρών, ώστε να αντισταθμίζουν το κράτος, και που, ενώ δεν το εμποδίζουν να εκπληρώσει τον ρόλο του ως εγγυητής της ειρήνης και διαιτητής μεταξύ μεγάλων συμφερόντων, μπορούν ωστόσο να το εμποδίσουν να κυριαρχήσει και να εκμηδενίσει το υπόλοιπο της κοινωνίας'. Έτσι εννοιολογημένη σε συνθήκες θεσμικού και αξιακού πλουραλισμού ο Gellner αντιμετωπίζει την κοινωνία πολιτών ως μια συνθήκη ελευθερίας, δια της οποίας αποκλείεται ο αποπνικτικός κοινοτισμός αλλά και ο συγκεντρωτικός αυταρχισμός.

Τούτων δοθέντων και, εφόσον δεν κινητοποιούνται μόνο για τα στενά τους συμφέροντα αλλά και ενίοτε υπέρ 'γενικότερων σκοπών', οι εργοδοτικές και επαγγελματικές οργανώσεις και τα συνδικάτα περιλαμβάνονται στην κοινωνία πολιτών, μολονότι δεν είναι τόσο εύκολο να διακριθούν οι δύο τύποι κινητοποίησης. Πέραν αυτών βεβαίως περιλαμβάνονται μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, ΜΚΟ, κοινωνικές επιχειρήσεις, κοινωνικά κινήματα, τυπικά και άτυπα κοινωνικά δίκτυα, θρησκευτικές ενώσεις, φιλανθρωπικές και εθελοντικές οργανώσεις, στον βαθμό που εγείρουν αξιώσεις προς το κράτος ή δραστηριοποιούνται παράλληλα ή συμπληρωματικά προς αυτό, επιδιώκοντας κάποιο δημόσιο όφελος που συνάπτεται με έναν ή περισσότερους τομείς δημόσιας πολιτικής. Όταν δεν εγείρει αξιώσεις έναντι δημόσιας αρχής ένας —λόγου χάρη— φυσιολατρικός, ένας φιλολογικός ή ένας κυνηγετικός σύλλογος, αυτός δεν συγκαταλέγεται στην κοινωνία πολιτών. Συνεπώς κάθε κοινωνική δράση δεν συνιστά αυτόχρημα εκδήλωση της κοινωνίας πολιτών (συνιστά όμως δράση της 'κοινωνίας των πολιτών', όπως αυτή ορίστηκε

από τον γράφοντα προηγουμένως). Όπως σε παλαιότερο, προδρομικό του κείμενο, είχε αναφέρει ο συγγραφέας, η κοινωνία πολιτών 'δεν έχει αυτόνομη υπόσταση, αλλά προσδιορίζεται κάθε φορά σε σχέση με το κράτος προς το οποίο αντιδιαστέλλεται' (Σωτηρόπουλος 2004: 124). Πιστός στον 'αντι-δεοντολογικό' μη τοκβιλιανό ορισμό του ο Σωτηρόπουλος υποχρεώνεται να συναριθμήσει στην κοινωνία πολιτών και μη δημοκρατικές συσσωματώσεις (π.χ. ρατσιστικές οργανώσεις, φονταμενταλιστικές ενώσεις κ.λπ.). Πρόκειται για τη λεγόμενη *uncivil society*, την αντι-δημοκρατική και σκοτεινή πλευρά της κοινωνίας πολιτών (σελ. 31, 123).

Πριν προχωρήσω, δύο κριτικές παρατηρήσεις εν είδει προβληματισμού:

α) Ο προτεινόμενος ορισμός της κοινωνίας πολιτών προϋποθέτει οικονομία της αγοράς, κράτος και οργανωμένους πολίτες. Παρά τη συντελεσθείσα απορρύθμισή του τις τελευταίες δεκαετίες, οι παρεμβατικές λειτουργίες του κεντρικού κράτους—αναφέρομαι κυρίως στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες— δεν έχουν εκλείψει. Απεναντίας η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και η ολοένα και μεγαλύτερη νομοθετική παρέμβαση της κυβέρνησης ισχύουν στο ακέραιο και σε συνθήκες νεο-φιλελεύθερης απορρύθμισης. Έχουμε να κάνουμε με ένα εξακολουθητικά διευρυμένο-ολοκληρωμένο [integrated] κράτος, που δεν εξαντλείται στον διοικητικό και κατασταλτικό μηχανισμό (μονοπώλιο της νόμιμης βίας), αλλά αγκαλιάζει και όλους τους κατά Gramsci μηχανισμούς ηγεμονίας στο πλαίσιο μιας 'παθητικής επανάστασης'. Από την έποψη αυτή η 'κοινωνία πολιτών' τείνει να ενσωματωθεί στο διευρυμένο κράτος και έτσι η έννοια χάνει μεγάλο μέρος της εξηγητικής της αξίας. Έχει νόημα μόνο υπό την προϋπόθεση ότι το κράτος κατανοείται με τη στενή πολιτικο-διοικητική έννοια, την οποία και προσυπογράφει ο Σωτηρόπουλος. Αυτό για τους προσυπογράφοντες το επιχείρημα της 'δημόσιας κοινωνικότητας' δεν έχει ιδιαίτερο νόημα, καθώς ενδιαφέρονται για την άρση των ορίων ανάμεσα στο 'κράτος' και την 'κοινωνία' αρνούμενοι/ες να υποστασιοποιήσουν αμφότερες τις έννοιες.

β) Όχι σπάνια στα κλαδιά του γενεαλογικού δένδρου των λέξεων κατακάθεται η ιλύς των προγενέστερων νοηματοδοτήσεων τους. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι η ‘civil society’ φέρει την πολιτισμική μνήμη της ‘civilité’, της κατά Elias διαδικασίας του πολιτισμού, της εκλέπτυνσης των τρόπων, της διαχείρισης των παθών και της εγκόσμιας ταύτισης με τον γενικευμένο Άλλο. Σε αυτήν άλλωστε τη μνήμη στηρίζεται και ο Jeffrey Alexander (2006), όταν επιχειρηματολογεί υπέρ μιας αξιακής σφαίρας συγκρότησης της ιδιότητας του πολίτη (μια πολιτική-αστική σφαίρα [civil sphere]), στην οποία τα άτομα κατά μόνας και σε ομάδες ασκούνται στον διάλογο, την αλληλεγγύη, την ενσυναίσθηση, την ορθοκρισία, την ακριβοδικία, την πίστη στον λόγο του άλλου, την ανεκτικότητα, την αβροφροσύνη, τη μετριοπάθεια και στη δημοκρατία ως τρόπο ζωής. Στην αποδομιστική λογική του βιβλίου της δημόσιας κοινωνικότητας αυτό είναι μάλλον μια εκ των άνω θεωρησιακή-εξουσιαστική κατασκευή του πολίτη και του Πολιτικού (σελ. 20, 124-6).³

Όταν στον περιγραφικό ορισμό/θεωρία του ο Σωτηρόπουλος εντάσσει την uncivil society, εξ αντιδιαστολής βάζει εμμέσως από την πίσω πόρτα το κανονιστικό στοιχείο στην κοινωνία πολιτών, το οποίο εξ αρχής ήθελε να αποκλείσει (κάτι το οποίο πολύ λιγότερο επιδίωκε στο κείμενο του 2004). Εν προκειμένω μάλιστα διακρίνω μια αντίφαση στην ανάλυσή του, καθώς από τη μία μεριά θεωρεί (σελ. 123) ως εκδήλωση της ‘σκοτεινής’ όψης της κοινωνίας πολιτών την οργάνωση και εξάπλωση στις μεγάλες πόλεις ομάδων πολιτών που συστηματικά επιτίθενται —και μάλιστα με την ανοχή των κρατικών αρχών— σε δημόσια κτίρια προχωρώντας σε εμπρησμούς και λεηλασίες ιδιωτικής και δημόσιας περιουσίας, ενώ από την άλλη θεωρεί (σελ. 71) ότι οι καταστροφές και η βία που ακολούθησαν τις διαδηλώσεις για τη δολοφονία του Αλέξη Γρηγορόπουλου τον Δεκέμβριο του 2008 ‘προφανώς’ και δεν αποτελούσαν δράσεις της κοινωνίας πολιτών.

Ως προελέχθη, καίριας σημασίας ζήτημα είναι το σθένος της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα. Εδώ και μια 25ετία οι

---

3. Βλ. επίσης Ροζάκου (2008).

περισσότεροι αναλυτές της ελληνικής πολιτικής ζωής —εμού συμπεριλαμβανομένου— μιλούν για την ‘ατροφική’ ή ‘αδύναμη’ κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα ως αποτέλεσμα της κομματοκεντρικής δημοκρατίας (υπό την έννοια της απουσίας σοβαρών θεσμικών αντίβαρων στη δύναμη των κομμάτων), ενός προ-νεωτερικών καταβολών ατομοκεντρισμού καθώς και του κατακερματισμού —έως θρυμματισμού— των οργανωμένων συμφερόντων. Η αφήγηση αυτή εκκινεί συνήθως από μια κανονιστική θεώρηση της δημοκρατίας όχι ως μεθόδου επιλογής των κυβερνητικών ελίτ, αλλά ως νοηματικό ορίζοντα και εμπειρία ειρηνικής θεσμοθέτησης των έκδηλων και άδηλων συγκρούσεων σε ένα κοινό πλαίσιο αέναης, επισφαλούς και ασταθούς εξισορρόπησης πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων. Έτσι η κοινωνία πολιτών στη μεταπολιτευτική Ελλάδα νοήθηκε ως ελλειμματική και ελλειπτική κατηγορία, καθώς η ανεκτικότητα, η γενικευμένη κοινωνική εμπιστοσύνη, η μετριοπάθεια, η κουλτούρα του διαλόγου, η λογοδοσία, η κοινωνική υπευθυνότητα, η συνεργατικότητα και ο εθελοντισμός εξακολουθούν να είναι ζητούμενα για μια κοινωνία πολιτών ως κανονιστικό πρότυπο του δημόσιου βίου και της κοινωνικής οργάνωσης.⁴ Για όλους όσοι υιοθετούν μια τοκβιλιανή, κανονιστική θεώρηση του φαινομένου η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα είναι ανίσχυρη μπροστά στη δύναμη των κομμάτων και του κράτους.

Για αρκετά χρόνια οι χαμηλοί δείκτες κοινωνικής συμμετοχής και εμπιστοσύνης αποτέλεσαν την εμπειρική τεκμηρίωση της παραπάνω ερμηνείας. Διαφορετική όμως εικόνα προκύπτει αν δει κανείς την ‘κοινωνία πολιτών’ με άλλα μάτια: όχι ως το επιδιωκόμενο λίκνο μιας εγκάρδιας συλλογικής επιδίωξης του ευ ζην, αλλά ως το σύνολο οργανωμένων ομάδων που δραστηριοποιούνται μεταξύ κράτους και αγοράς και επιδιώκουν την

---

4. Ο Edwards (2009: 10) διακρίνει τρεις αντιλήψεις για την κοινωνία πολιτών: α) ως ένα είδος/πρότυπο ειρηνευμένης και κανονοκρατούμενης κοινωνίας, β) ως ένα κομμάτι της κοινωνίας (αντίληψη στην οποία εγγράφεται η ανάλυση του Σωτηρόπουλου), γ) ως δημόσια σφαίρα χαμπερμασιανής βασικά εκδοχής.

άντληση ωφελημάτων και την αναστοχοθέτηση των δημόσιων πολιτικών. Από αυτή την έποψη η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα ήταν και είναι αρκετά ισχυρή, καθώς συχνά-πυκνά συνδικάτα και εργοδοτικές ενώσεις με διαπραγματευτικό ειδικό βάρος και με πολιτική σκευή τις αναδιανεμητικές συσπειρώσεις, τις οποίες δημιουργούν και συντηρούν, είναι σε θέση να επηρεάζουν, ίσως δε και να εκβιάζουν ποικίλες δημόσιες πολιτικές παρακάμπτοντας μάλιστα τους μηχανισμούς κομματικής εκπροσώπησης.

Στο περί δημόσιας κοινωνικότητας βιβλίο το ζήτημα της αδύναμης ή ισχυρής κοινωνίας πολιτών υποβαθμίζεται ως περίπου νεο-φιλελεύθερη, εκσυγχρονιστική προκατάληψη. Εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο τους επιμελητές του τόμου και ίσως τους περισσότερους εκ των συγγραφέων είναι η αποκρυπτογράφηση των μηχανισμών παραγωγής πολιτικού εναλλακτικού νοήματος στις ρίζες της κοινωνικής συμβίωσης. Από τη μεριά του ο Σωτηρόπουλος δεν είναι από εκείνους που εκλαμβάνουν την κοινωνία πολιτών ως ένα εξ ορισμού ισχνό φαινόμενο της ελληνικής πολιτικής ζωής. Εκείνο που προσφυώς επιχειρεί να δείξει μέσω εμπειρικών τεκμηριώσεων είναι ότι μετά την πρώτη μεταπολιτευτική 15ετία και την υποχώρηση της υπερπολιτικοποίησης αναδύονται δύο συμπληρωματικές, θα έλεγα, τάσεις: αφ' ενός η πύκνωση της συμμετοχής σε άτυπα κοινωνικά δίκτυα και αφ' ετέρου η εναλλαγή ισχύος μεταξύ κεντρικού κράτους/διοικητικών μηχανισμών και κοινωνίας πολιτών. Παλαιότερα, για τη δεκαετία κυρίως του 1990, είχε υποστηρίξει (Σωτηρόπουλος 2004) ότι η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα δεν ήταν συλλήβδην ανανάπτυκτη, αλλά ότι υπήρχαν ισχυροί θύλακες (π.χ. συνδικάτα του δημόσιου τομέα, τοπικές ιδιαιτερότητες) αλλά και μια αφανής διαθεσιμότητα για εθελοντική συμμετοχή σε τομείς πρωτίστως 'μετα-υλιστικού', θα έλεγα, ενδιαφέροντος (βοήθεια σε πρόσφυγες και μετανάστες, περιβάλλον, κοινωνική πρόνοια). Έκτοτε κεντρική θέση του συγγραφέα είναι ότι για την εκτίμηση του ρόλου και του σθένους της (εκάστοτε) κοινωνίας πολιτών δεν αρκεί το μέγεθος της συμμετοχής σε επίσημους-τυπικούς φορείς (ομάδες πίεσης, σωματεία κ.λπ.),

αλλά και η ένταξη των ατόμων σε άτυπα-μη αναγνωρισμένα/ νομικά πιστοποιημένα δίκτυα και πρωτοβουλίες που διεκδικούν από τα κάτω αλλαγές στο περιεχόμενο των δημόσιων πολιτικών σε κεντρική, περιφερειακή και τοπική κλίμακα. Τώρα πλέον, στο υπό συζήτηση βιβλίο του, συγκλίνοντας αρκετά με τις αναλύσεις και τις θεωρητικές προκείμενες της *Δημόσιας κοινωνικότητας*, ο Σωτηρόπουλος διαπιστώνει ότι από το 2010 και μετά παρατηρείται μια άνθιση της κοινωνίας πολιτών ως απάντηση πρωτίστως στα προβλήματα προστασίας που δημιουργήθηκαν από την πολυεπίπεδη κρίση, η οποία πάντως διέπεται και από αντιδημοκρατικές συμπεριφορές: βία, ρατσισμός, παράνομες καταλήψεις κ.ο.κ. Στο πλαίσιο αυτό ενισχύονται τυπικές συσσωματώσεις (ΜΚΟ, συνδικάτα, ενώσεις, κοινωνικές επιχειρήσεις) όπως και άτυπες εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών (αυτο-διαχειριζόμενες ομάδες, τράπεζες χρόνου, εναλλακτικά νομίσματα, ηθική οικονομία κ.ά.). Το φαινόμενο είναι σημαντικό και αξίζει της προσοχής, καθώς εμπλουτίζει την πολιτική κουλτούρα καλλιεργώντας έξεις αντίθετες προς τον κρατισμό, αλλά υπέρ του δημόσιου συμφέροντος εν γένει. Παρέλκει βεβαίως η υπερ-αισιοδοξία: ενδεχομένως η ύφεση να μην αποδειχθεί για την ελληνική κοινωνία πολιτών εκείνο το ‘κρίσιμο σταυροδρόμι’ (σελ. 41-2), δια του οποίου τροχοδρομούνται αλλαγές στη δομή και το σθένος, έτσι ώστε στο όχι απώτερο μέλλον να είμαστε σε θέση να μιλήσουμε για μια ισχυρή κοινωνία πολιτών. Η μειωμένη κοινωνική εμπιστοσύνη, ο διάχυτος κυνισμός, η παράδοση του κρατισμού και του ασθενούς εθελοντισμού, αλλά και το θεσμικό βάρος των κομμάτων —παρά τον κλονισμό του δικομματισμού— εξακολουθούν να θέτουν όρια και όρους στην προσφάτως ανωφερή πορεία της κοινωνίας πολιτών.

Στην ίδια γραμμή σκέψης με τον συγγραφέα (σελ. 124) ελάχιστα πιο πριν είχαμε εκφράσει τις ίδιες επιφυλάξεις σε αυτή τη ‘νέα κοινωνία πολιτών’: το μέλλον θα δείξει αν πρόκειται για ένα μονιμότερο ή για κάποιο συγκυριακό φαινόμενο (και) ‘νεοφυλετικής’ κοπής. Αν υποθέσουμε ότι εκφράζει το νέο —όχι βεβαίως μονοπωλιακά— στην ενδο-συσχέτισή του με το παλαιό, η αναδυόμενη αυτή κοινωνία πολιτών κάνει οπωσδήποτε έναν

αγώνα δρόμου ενάντια στις αδράνειες της ελληνικής πολιτικής ζωής, στον κατακερματισμό, στον μηδενιστικό κυνισμό, στους κοινωνικούς αυτοματισμούς και στην κοινωνική μηχανική (Δεμερτζής 2015: 24). Ίσως ο αγώνας αυτός κερδηθεί, διότι όντως βρισκόμαστε σε ένα ‘κρίσιμο σταυροδρόμι’, που δεν έχει να κάνει με ό,τι συνηθίσαμε εσχάτως να αποκαλούμε ‘κρίση’, αλλά με το ότι στην Ελλάδα έχουν αλλάξει οι καταστατικοί όροι της ‘συστημικής’ και ‘κοινωνικής ολοκλήρωσης’, έχουν μεταλλαχθεί οι οργανωτικές αρχές της κοινωνίας, οι ίδιες οι συνθήκες της αυτο-παραγωγής και της ιστορικότητάς της. Οι κρίσεις —ως καταστροφή ή ως ευκαιρία— είναι σχετικά σύντομα ιστορικά επεισόδια. Οκτώ χρόνια είναι ήδη πολλά και μάλιστα, όταν λέγεται ότι, αν δεν υπάρξουν ισχυροί ανασχετικοί παράγοντες, η οικονομική κατάσταση της χώρας το 2050 θα έχει φτάσει στο επίπεδο που ήταν το 2009, εύκολα καταλαβαίνει κάποιος πως το στοιχείο της παροδικότητας της ‘κρίσης’ έχει ήδη εξαλειφθεί. Εντός του νέου αυτού πλαισίου μετατρέπονται οι ‘δομές των πολιτικών ευκαιριών’ και άρα οι προοπτικές διαμόρφωσης μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών — με τη φωτεινή και σκοτεινή πλευρά της βεβαίως.

Για επαγγελματίες κοινωνικούς και πολιτικούς επιστήμονες όπως ο Σωτηρόπουλος η μελέτη της τυπικής και άτυπης κοινωνίας πολιτών είναι μια πρόκληση, καθώς εγείρει ζητήματα μεθόδου στην αποτύπωση, τη μέτρηση και την αξιολόγησή της. Ο ίδιος αίφνης εκφράζει επιφυλάξεις (σελ. 122) ως προς την ακρίβεια στην εκτίμηση της έκτασης της άτυπης κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα σήμερα. Στην ανάλυσή του για την κατάσταση των κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα της κρίσης αξιοποιεί διαθέσιμες δευτερογενείς πηγές και ερευνητικά αποτελέσματα γύρω από συμπεριφορές (συμμετοχή σε οργανώσεις και δίκτυα), στάσεις (κοινωνική εμπιστοσύνη) και γνώμες (π.χ. η χρησιμότητα των ΜΚΟ). Γενικότερα όμως τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό ανακύπτουν προβλήματα όπως λόγου χάρη το ότι το μέγεθος, η δομή, η συγκρότηση, η διάρκεια και η οικονομική υποστήριξη των συνιστωσών της κοινωνίας πολιτών παραμένουν σχετικά αδιερεύνητα ή ότι δεν διαθέτουμε

συστηματοποιημένες πληροφορίες για τον χώρο εμπέλειάς τους ή και για τα συγκεκριμένα προβλήματα και πιθανά διαχειριστικά εμπόδια που αντιμετωπίζουν στην καθημερινή τους δράση (Αφουξενίδης 2015: 318· Αφουξενίδης & Συρακούλης 2008). Τα θέματα αυτά έχουν τη σημασία τους, εφόσον η επιστημονική ενασχόληση με την κοινωνία πολιτών απαιτεί λεπτομερή εμπειρική ανάλυση και όχι θεωρησιακές προβολές και ατεκμηρίωτες αποφάνσεις. Επ' αυτού οι ιστορικές και ανθρωπολογικές αναλύσεις που περιέχονται στον τόμο των Αβδελά, Εξερτζόγλου και Λυριντζή σχετικά με τον εθελοντισμό, τις συλλογικές ταυτότητες και τις κοινωνικές-πολιτικές διεκδικήσεις είναι εξαιρετικά χρήσιμες, καθώς προσφέρουν χρονικό βάθος και συγκριτική προοπτική, μάλιστα αναλύοντας τα αντικείμενά τους σε διάλογο με την αντίστοιχη διεθνή βιβλιογραφία.

Και κάτι ακροτελεύτιο: Τηρώντας την άκρα μεθοδολογική αμεροληψία ουδείς στον χώρο των κοινωνικών επιστημών δύναται να συγκαλύψει τις επιστημολογικές-αξιακές προκατανοήσεις του. Από διαφορετικές αναλυτικές και θεωρητικές αφητηρίες, οι συγγραφείς των δύο βιβλίων τάσσονται αναμφίλεκτα με τη μεριά της δημοκρατίας. Κι αυτό είναι καλό.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αφουξενίδης, Α. (2015). 'Η κοινωνία πολιτών στην εποχή της κρίσης', στο Ν. Γ. Γεωργαράκης & Ν. Δεμερτζής (επιμ.) *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και η αποδόμηση του Πολιτικού*. Αθήνα: Gutenberg/EKKE.
- Αφουξενίδης, Α. & Κ. Συρακούλης (2008). 'Ανάμεσα στο κράτος και στην αγορά: διερευνώντας ζητήματα διοίκησης και διαχείρισης από τις μη κυβερνητικές οργανώσεις', στο Κ. Συρακούλης & Α. Αφουξενίδης (επιμ.) *Η δυναμική και τα όρια της κοινωνίας πολιτών*. Αθήνα: εκδ. Προπομπός.
- Alexander, J. (2006). *The Civil Sphere*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Βούλγαρης, Γ. (2006). 'Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Μια σχέση προς επανεξέταση;'. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 28: 5-33.

- Δεμερτζής, Ν. (2015). 'Προλογίζοντας την αποδόμηση του πολιτικού', στο Ν. Γ. Γεωργαράκης & Ν. Δεμερτζής (επιμ.) *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και η αποδόμηση του Πολιτικού*. Αθήνα: Gutenberg/EKKE.
- Edwards, M. (2009). *Civil Society*. Cambridge: Polity Press (2η έκδοση).
- Gellner, E. (1996). *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της. Συνθήκες ελευθερίας* (εισαγ. Β. Γεωργιάδου, επιμ. Η. Κουσκουβέλης, μτφρ. Η. Στροϊκού). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ιορδάνογλου, Χ. (2013). *Κράτος και ομάδες συμφερόντων. Μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Ροζάκου, Κ. (2008). "Κοινωνικότητα" και "κοινωνία αλληλεγγύης". Η περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 32: 95-120.
- Sartori, G. (1984). 'Guidelines for Concept Analysis', στο Sartori, G. (επ.) *Social Science Concepts. A Semantic Analysis*. Beverly Hills/London/New Delhi: Sage Publications.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2004). 'Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;', στο Δ. Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.). *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Αθήνα: εκδ. Ποταμός.